

Eesti nõukogudejärgne mälutöö: nõukogude minevik presidentide kõnedes

Kirsti Jõesalu

„Juhtiv kommunist, kes tõenäoliselt kiruski nõukogude võimu EKP Keskkomitee nn Valges majas, meenutab seda kui mingit vabadusvõitluse eriliiki. Mall Jõgi kirjutab aga äsjases „Loomingus“¹ oma isast, kirjandusteadlasest ja tõlkijast Olev Jõgist, keda noodsamad üliagarad karjeristid sellesamas Valges majas jõhkralt vintutasid“, nii kõneles Eesti president Toomas Hendrik Ilves 2007. aasta novembris Riigiarhiivi teaduskonverentsil „Kaks algatust: 15 aastat iseseisvat Eesti Vabariiki“ peetud kõnes. Selles viitab president nõukogude perioodi erinevatele mäletamisviisidele Eesti avalikkuses ning tõstatab samas kõnes ajaloo *wie es eigentlich gewesen ist* kirjutamise küsimuse, kutsudes üles kirja panema nõukogude perioodi sellist ajalugu „mida lugedes ja uurides me saame tõesti öelda, et just nii see ilmselt oli“ (Ilves 2011: 39).² Tsiteeritud kõne tegeleb intensiivselt mälu, ajaloo ja tõe küsimustega, mis kõik on suunatud ühe ajalooperioodi, Nõukogude Eesti, mäletamisviisidele nõukogudejärgses ühiskonnas. Samas kõnes tõstatab Ilves vajaduse luua Mälu Instituut,³

[1] *Looming*, nr 11, 2007: 1699–1712.

[2] Kõned on kättesaadavad ka veebist: <http://www.president.ee/et/ametitegevus/koned/index.html>.

[3] Sarnaseid Mälu Instituute erinevate nimetuste all on loodud teisteski endistes rahvademokraatilikes riikides, näiteks Tšehhis, Poolas, Rumeenias. Sügisel 2011 moodustati ka Euroopa Mälu ja Süüme koostöökoogu, kuhu kuuluvad peamiselt endised kommunistlikud riigid (lisaks Holland, Rootsi). Eestis 2008. asutatud Mälu Instituudi näol on sisuliselt tegemist alates 1998. aastast tegutsenud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni (ehk nn Max Jakobsoni komisjon) ümbernimetamisega. Kui nimetatud komisjon tegeles Eestis toimepandud kuritegudega Teise maailmasõja ajal, siis loodud Mälu Instituudi eesmärgiks on uurida „inimõiguste süstemaatilisi rikkumisi Eestis ja Eesti Vabariigi kodanike suhtes aastatel 1944–1991“, ja samuti peamiselt arhiiviallikate põhjal. Kahe instituudi puhul on olemas ka isikutepõhine järepidevus. Senised tulemused on avaldatud mahukas teoses (Hiio, Maripuu, Paavle 2006). Vt ka <http://www.historycommission.ee/> ja <http://www.mnemosyne.ee/> (viimati külastatud 2.3.2012).

Foto 1. Presidendi töökabinet ehk suur kabinet Vabariigi Presidendi Kantselei hoones Kadriorus.

Foto: Toomas Volmer 2010. Vabariigi Presidendi Kantselei arhiiv

et uurida Nõukogude okupatsiooni, aga eriti just „hilise sotsialismi“ perioodi (vrd Yurchak 2005).

Viidatud kõne asetub laiemasse Eestis lähiajaloo üle toimuvasse mälutöö konteksti. Artiklis⁴ analüüsingi nõukogude minevikule tähenduse andmist ja selle muutumist taasiseseisvunud Eestis. Presidentide kõned ei ole ühiskonnas eraldiseisvad nähtused, vaid on seotud teiste sotsiaalse mälu väljendustega, mille all mõistan nii nõukogudejärgses Eestis väga populaarset omaelulookirjutist kui ka kultuurimälu väljendusi.⁵ Artikli esimeses pooles peatun presidentide kõnede kui mälupraktikate analüüsimise võimalustel. Teksti põhiosas keskendun kõnede analüüsimisele,⁶ andes esmalt lühikese ülevaate presidentide elulugudest, toetudes ametlikel kodulehekülgedel avaldatule. Seejärel vaatlen üksikasjalikumalt, milline tähendus on kõnedes antud nõukogude minevikule.

Kõnede analüüsimisel olen püüdnud ühendada presidentide mineviku kogemuse ajaloolise teadlikkusega ehk mineviku ideoloogilise konstrueerimisega (Peltonen 2009). Väidan, et presidentide kõnedes väljendatud suhe nõukogude aega on mõjutatud nii eluloolisest kogemusest kui ka nõukogudejärgsest institutsionaalsest mälu poliitikast.

Samuti tahan näidata, milliseid raame meenutamiseks nende kõnede abil Eesti ühiskonna jaoks luuakse ning milliseid kultuurilisi tööriistu kõnedes kasutatakse. Üks võimalus kollektiivset mälu uurida on keskenduda küsimusele, kuidas kollektiivne mälu toimib grupi, nt rahvuse, konstrueerimisel. Käesolev artikkel keskendub sellele, mida mingi grupp teeb ise kollektiivse mälu jaoks, milliseid meenutamisraame kasutusele võtab (Olick 2007). Grupina tuleb käesoleva artikli kontekstis kõne alla Eesti kodanikkond, kelle esindajana saab presidente käsitleda.

Eesti on parlamentaarne riik, kus presidendil on pigem sümboolne, esinduslik võim. Kuid arvamusiidrina on presidendil alati oma sõna öelda. Igal presidendil on seejuures oma „agenda“, mida ta rahvale kõnede kaudu edastab. Tsiteerides kirjandusteadlast ja literaati Rein Veidemanni, kelle sulest pärinevad ka osad president Rüütli kõned, „presidendi sõna on tõesti ühtlasi tegu“ (Veidemann 2007).

Rahvas omistab presidendile rohkem võimu ja mänguruumi, kui talle põhiseadusega on ette nähtud.⁷ Võib öelda, et hoolimata aastatepikkusest demokraatiast, kestab „hea tsaari fenomen“ edasi. Inimesed paluvad presidendil lahendada probleeme, mis ei kuulu mitte kuidagi tema võimupädevusse (enamasti on tegemist sotsiaalsete probleemidega). Intervjuuerides presidendi kantselei töötajaid, kinnitasid nad „palvekirjade“ osakaalu tähtsust ning seda, kuidas ühiskonnas aktuaalsed mu-

[4] Artikli kirjutamist toetasid ETF grant nr 8190 ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria tippkeskus). Tänan Ene Kõresaart ja kaasdoktorante märkuste eest. Artikli laiendatud ja ümbertöötatud versioon ilmub ajakirja *Europe-Asia Studies* 2012. aasta augustinumbris.

[5] Sotsiaalset mälu mõistan kui organiseeritud kultuurilisi praktikaid, mis varustavad inimesi maailma mõistmise viisidega, uskumuste ja arvamustega, mis suunavad nende tegevusi (vt Misztal 2003: 12).

[6] Toomas Hendrik Ilvese kõnedest analüüsin vaid esimesel ametiajal peetud kõnesid. Lenart Meri kõned saavad tulenevalt tema pikemast ametiajast rohkem tähelepanu.

[7] Ka 2010. aastal läbiviidud arvamusuuring näitas, et ootused presidendi institutsioonile on suuremad, kui põhiseadus ette näeb (vt Koch 2010).

red kajastuvad alati kirjades.⁸ Samas ei leidnud kinnitust oletus, et mõni president oleks ses aspektis populaarsem kui teine. Pigem on iga uue presidendi ametisse asumise ajal lootused suuremad. Usaldatakse eelkõige presidendi institutsiooni.⁹

Nõukogude periood nõukogudejärgsetes meenutustes – avalik ja privaatne vaade

Kommunistliku mineviku kasutamist kollektiivse mälu loomes on analüüsitud erinevate postkommunistlike ühiskondade kontekstis (nt Brüggemann 2006; Hofmann 2007; *Osteuropa* 2008; Ciobanu 2009). Eesti ja ka teiste Balti riikide mälu poliitika erineb näiteks Kesk-Euroopa riikidest, kellel samuti sotsialistliku süsteemi kogemus, kaotatud (1940) ja taastatud (1991) riikluse küsimuse perspektiivis. Nõukogude perioodi ei mõisteta Eestis ainult kui sotsialistliku liiduvabariigi perioodi, vaid kui perioodi, mis jättis ilma omariiklusest. Suhtumine nõukogude perioodi kui okupatsiooni on üks olulisemaid tegureid, mis kujundab Eesti mälu poliitikat. Eesti ajaloolaste suhet ajaloo kirjutamisse uurinud Meike Wulf ja Pertti Grönholm (2010) on oma analüüsis toetunud põlvkondlikule lähenemisele, väites et põlvkondlik kuuluvus on määranud nende isiklikud ja ametialased valikud. Oma artiklis näitan, et nõukogude perioodi erinev mõistmine võib olla seotud pigem isikliku kogemusega nõukogude perioodist kui generatsiooni kuuluvusega.

Meenutamisel on konstruktiivne loomus ja see tegevus on alati seotud olevikuga: nii on ka nõukogude minevik Eestis seotud nõukogudejärgse tegelikkusega. Kultuuriajaloolased Claudio Fogu ja Wulf Kansteiner on esile tõstnud, et minevikusündmuse saab meenutada kollektiivselt vaid siis, kui nad ühtivad kaasaegsete huvidega (2006: 290). Mälu-uurija ja sotsioloog Jeffrey Olick (2007) on tähelepanu juhtinud sellele, et meenustustegevustel on ühiskonnas alati oma konjunktuur. Iseseisvuse taastamisest alates on nõukogude perioodi meenutamine olnud Eesti avalikus ja privaatses mälutöös erineva ja muutuva kaaluga „mälu kohaks“.¹⁰ Eesti avalikus diskursuses aktiveeritakse nõukogude minevik sageli kriisiolukordades, mil tõmmatakse paralleele Nõukogude okupatsiooni ja tänapäeva „ähvardava“ situatsiooni vahel. Viimastest aastatest võiks esile tuua pronkssõduri kriisi 2007. aasta aprillis ja teiste „monumendisõjaga“ seotud mälestusmärkide ümber toimuva (vt Brüggemann 2008; Brüggemann, Kasekamp 2008; Smith 2008; Tamm, Petersoo 2008).

Suhtumine nõukogude aega oli 1990. aastatel eelkõige avalikkusest ja mälu tegevusest kõrvale tõrjuv. 1990. aastatel ei olnud kaasaegsetel huvi meenutada lähiminekku, pigem oli oluline tulevikkusuunatus, liitumine Euroopa Liidu ja NA-

[8] Vestlusest kahe teenistujaga Vabariigi Presidendi kantseleist, kellel on kogemus töötamisest kõigi kolme presidendiga ning kelle tööülesannete hulka kuulub kodanike kirjadega tegelemine.

[9] 2008. aastal oli presidendi usaldusväärsus 72%, eestikeelse elanikkonna hulgas isegi 87%, juunis 2002 usaldas president Rüütli 79% (<http://www.turu-uuringute.ee/>, viimati külastatud 2.3.2012). 1999. aastal president Meri 73% (Saar-Poll, tsiteeritud Kook 2000: 83).

[10] Mälu koha kontseptsiooni kohta vt lähemalt Pierre Nora (nt 1989).

TOga. Võib ka öelda, et nõukogude minevik oli olemas „negatiivse mälu kohana”, hoiatava minevikuna, mis ei tohi enam korduda. Mälutöös oli keskmis traumaatiliste 1940.–1950. aastate sündmuste läbitöötamine avalikkuses. Teisest küljest oli 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse domineerivaks narratiiviks ühiskonnas järjepidevuse loomine sõjaeelse vabariigiga. Paralleelselt arenes 1990. aastatel kirjandus ja räägitud elulooline jutustus, kus keskenduti peamiselt „vabariigi lapselõpule” 1920.–1930. aastatel ning nii isikliku kui riigi elu trajektoori katkestusele 1940. aastatel (vt Kõresaar 2004; 2005). Omaeluloolises kirjutises hakkas vaade nõukogude ajale kui katkestuse ajale 1990. aastate lõpust muutuma. „Hiline sotsialismi aeg”, argielu 1960.–1980. aastate ENSV-s tõusis elulooliste jutustuste keskmisse (Jõesalu 2009). Teised meenutamispraktikad, nagu meedia, kirjandus ja teater tulid selle muudatusega paari aasta jooksul kaasa (Jõesalu, Kõresaar *ilmumas*). Siinses analüüsis küsitakse, kas sellistes ametlikes meenutamispraktikates nagu presidentide kõned, on viimase 15 aasta jooksul toimunud mingit muutust seoses nõukogude perioodi tõlgendamisega.

Oma varasemates artiklites olen vaadelnud, millist tähendust omistatakse „hilisele sotsialismi perioodile” (1960.–1980. aastad) eestlaste eluloolistes jutustustes ning kuidas on see meenutamisdiskursus 21. sajandil muutunud¹¹ (Jõesalu 2010). Minu huvikeskmes on olnud eelkõige autobiograafiline meenutamine võrdluses teiste sotsiaalsete mäludega. Siinses analüüsis keskendun ühele sotsiaalse mälu meediumile – presidentide kõnedele, mida ma vaatan kui tekste, mis loovad raamid meenutamiseks ning ammutavad samas ideid teistest mäludest. Nagu Fogu ja Kansteiner on väljendanud: „Kuigi meenutamine võib toimuda individuaalselt, siis tegurid, mis kujundavad meenutamist ja selle protsessi sisu, on kujundatud väljaspool indiviidi ja võib-olla isegi väljaspool kollektiivset eesmärki” (2006: 291).

Kõned kui meenutamispraktika

Artikli analüüsi allikaks on Eesti Vabariigi presidentide Lennart Meri (1992–1996, 1996–2001), Arnold Rüütli (2001–2006) ning Toomas Hendrik Ilvese (2006–2011, 2011–) kõned. Tekstidele on esitatud küsimused: Milline tähendus antakse nõukogude perioodile? Milline on seos presidentide „elatud kogemuse” ning edastatud sõnumi vahel? Kuidas nende tekstid suhestuvad teiste meenutamispraktikatega Eesti ühiskonnas?

Presidentide kõnesid on siin vaadatud kui ühte meenutamispraktikat, mida kasutatakse kindlate mälu meediumite kontekstides. Peter Reichel on eristanud mälu meediumite puhul erinevaid tüüpe, lähtudes nende kehtivusest ja probleemidest, mida konkreetsed mälu meediumid esindavad (1995; tsit Olick 2007: 99–100). Nende seas on Reichel eristanud poliitilisi pidustusi ja ametlikke aastapäevi, mis kasuta-

[11] Vene sotsioloog Oleg Kharkhordin kirjeldab 1960.–1980. aastaid kui „küpse nõukogude ühiskonna” perioodi (1999: 279j). Kharkhordini järgi võrsusid sel perioodil monoliitse pealispinna all mitmed vähem või rohkem autonoomsed elusfäärid. Lisaks juurdus ametlik terminoloogia inimeste elutunnetusse, kuid teisalt tekkisid ka sellised diskursuse ruumid, mis olid mõeldamatud institutsionaalses sfääris. (Samas: 280)

vad identiteedi ja integratsiooni loomiseks emotsiooni. Eesti Vabariigis on sellisteks ametlikeks riigipühadeks 24. veebruar (rahvuspüha, iseseisvuse väljakuulutamine 1918), 23. juuni (võidupüha, võit Saksa Landeswehri üle 1919) ning 20. august (taasiseseisvumine 1991. aastal).¹²

Elkõige olengi analüüsinud rahvuspühal (24.2) peetud kõnesid. Traditsiooniliselt peab president kõne vabariigi aastapäeva piduliku vastuvõtu raames, mida kannab üle ka Eesti Rahvusringhääling.¹³ Kõne avaldakse järgmise päeva suuremates ajalehtedes koos arvamusiidrite kommentaaridega. Lisaks nimetatutele olen vaadelnud kõnesid, kus keskseks teemaks on tegelemine lähiminekuga. Lennart Meri kõned on avaldatud kolmes kogumikus (Meri 2001; 2005; 2007), Arnold Rüütli kõned on pärit presidendi koduleheküljelt ja Toomas Hendrik Ilvese kõned nii presidendi koduleheküljelt kui ka hiljuti ilmunud kogumikust (Ilves 2011).¹⁴

Ameerika sotsioloog Jeffrey Olick analüüsib mälu poliitikat meenutamispriktikate (*mnemonic practices*) kaudu (2007). Praktika mõiste laenab Olick siinjuures Pierre Bourdieult, kohandades seda mälu uurimise konteksti jaoks. Milles võib näha meenutamispriktikate kasutamise eelist analüüsimudelina? Priktikad on alati mitmekordsed ning mälu või kollektiivse meenutamise juures on tegemist priktikate mitmekesisusega. Mälu vaatlemine erinevate priktikate kaudu aitab vältida mälu käsitlemist homogeense ja umbmäärase tervikuna. Olick toonitab, et „kujutlused minevikust ei sõltu ainult mineviku ja oleviku vahelistest suhetest, vaid ka eelnevate suhete akumulatsioonist ja selle suhte pidevast formeerumisest ja ümberformeerumisest“ (samas: 56).

Presidentide kõnesid on võimalik vaadata kui ühte mälu avaldumisvormi, mis on vaadeldavad diskursuse priktiliste, mitte kui ideaalsete tüüpidenä ja mis on defineeritud lausungi objekti, eesmärgi ja situatsiooni poolt. Lausungi mõiste toob Olick kasutusele toetudes Bahtinile, rõhutades siinjuures iga lausungi seotust eelnevaga ning dialoogilisuse aspekti (samas: 10–11).¹⁵ Olick analüüsib poliitikute kõnesid kui žanre, mis on pideva loova protsessi tulemusena kõnelejate poolt sotsiaalses-verbaalses suhtluses kasutusele võetud ajaloolised konstruktsioonid (samas: 106). Seega väljendub kõnedes nii nende tekstide seotus olevikusituatsiooniga kui ka viide eelnevale – neile kultuurilistele ressurssidele, mis on ühiskonnas nõukogude perioodi meenutamiseks olemas. Sealjuures ei ole tarvilik otsene viitamine eelnevatele kõnedele (kuigi seda loomulikult esineb) ega ka teadlik olemine otse-

[12] 23. juuni on tähtpäev, kus langevad kokku rahvakalendri tähtpäev, jaanilaupäev kui ka ametlik kalender. Võidupüha on viimastel aastatel pärvinud enam tähelepanu ka mälu poliitikas. Samuti hakkab tõusma 20. augusti tähendus, mis 1990. aastatel oli meenutamistevusest kõrvale tõrjutud. Presidendi institutsiooni poolt tähistati 20. augustit esmakordselt Arnold Rüütli ajal, Ilves on traditsiooni jätkanud, pöörates sel päeval tähelepanu eelkõige kultuurieliidile.

[13] Aastail 2004–2009 on presidendi kõnet vaadanud keskmiselt 228 000 inimest, mis teeb umbes 18% kogu rahvastikust ning 25% eestlastest (TNS EMORi meediauuringud <http://www.emor.ee>, viimati külastatud 2.9.2009).

[14] <http://www.president.ee/et/> – Toomas Hendrik Ilves, ametisoleva presidendi lehekülg, <http://vp2001-2006.vpk.ee/et/> – president Arnold Rüütli lehekülg, <http://vp1992-2001.vpk.ee/> – president Lennart Meri lehekülg.

[15] Bahtini dialoogilisuse mõistet on meenutamise uurimisele rakendanud näiteks ka James Wertsch (2002).

sest seosest eelnevalt meenutatuga, tegemist on siin „mälu mälu“ (Olick 2007). Kultuuripsühholoog James Wertsch kõneleb siinkohal jutustustest kui kultuurilistest tööriistadest ja veel täpsemalt jutustustest kui „skemaatilistest narratiivsetest muustritest“, mida kasutatakse kollektiivses meenutamises kultuuriliste tööriistadena (2002: 57, 60).

Metodoloogiliselt olen toetunud mälu vaatamisele kui emotsionaalsele mälule ja tahtlikule mälule ning nendevahelistele seostele.¹⁶ Soome pärimusliku ajaloo uurija Ulla-Maija Peltonen, toetudes siinjuures Itaalia pärimusliku ajaloo uurijatele Luisa Passerinile ja Alessandro Portellile, toob välja järgmise eristuse:

Mälu võib näha mõlemana: nii ajaloolise kogemusena (emotsionaalne mälu) kui ajaloolise teadlikkusena (tahtlik mälu). Kuigi nad on vastandid, on nad ka sõltuvussuhtes, kuna mõlemad avalduvad sotsiaalses ja kultuurilis-ajaloolises kontekstis. Ajalooline teadlikkus on seotud ideoloogiaga, ajalooline kogemus sügavamate mentaalsete struktuuridega. Kusjuures ajalooline kogemus on määratletav individuaalsete, privaatsete mälestustena, ajalooline teadlikkus kollektiivsete, avalike mälestustena. (Peltonen 2009: 68)

Ajalooline teadlikkus seob mälu poliitikaga ja teise avastamisega. Peltonen toob esile, et ajalooline kogemus ja ajalooline teadlikkus kattuvad märkimisväärselt suulisel pärimusel ja pärimuslikul ajaloolisel. Ma leian, et sarnane kattuvus tekib ka kõnedes. President esindab kõneledes institutsiooni ning seega tema sõna tõlgendatakse eelkõige kui presidendi sõna. See lubab vaadata presidentide kõnesid kõrvuti teiste narratiividega, sh elulooliste jutustustega. Oma artiklis vaatlengi kõnesid kui ühte pärimusliku ajaloo osa, kuna meenutamise edasiandmine toimub alati jutustuse vormis, siis käsitlen nõukogude mineviku edasiandmist presidentide kõnedes samuti kui üht narratiivi Eesti ühiskonnas (Kõresaar et al. 2009: 12–13).

Ajalises perspektiivis tegelen suhteliselt lühikese perioodi – 1992–2010 – analüüsimisega, kuid „kiirendatud ülemineku“ ühiskonna tingimustes on võimalik ka sel perioodil jälgida muutust. Eesti kui riigi ning eliidi väiksuse kontekstis tuleb mainida veel kõnekirjutajate ning taustajõudude teatavat järjepidevust presidendi institutsiooni juures.

Niisiis vaatan ma kõnesid mälupoliitika osana ning analüüsin neid kui kindlaid väljendusi, millel on oma ajalooline minevik, asetades suhtumise nõukogude minevikku presidentide isikliku elatud elu konteksti. Samaaegselt on presidentid avaliku diskursuse loojateks, kujundades raamistikku lähiminekumeeleandmisviisidele. Võib väita, et oma kõnedes on püüdnud nad ratsionaliseerida läbielatud isiklike kogemusi ning allutanud need sotsiaalsetele konventsioonidele – millised on ühiskonnas käibel olevad ootused presidendile, millised on riigi (poliitilised) huvid ja eesmärgid.

[16] Kuigi Jeffrey Olick ei vaatle oma analüüsis eraldi teemana Saksa presidentide kõnedes väljendatud suhtumist Teise maailmasõtta ning presidentide elukäikusid, siis võib näha seost presidentide osalemises/mitteosalemises Teises maailmasõjas ning nende suhtumises Saksa natsiminevikku ning Teise maailmasõja lõppu kui kaotusse/vabastamisse. Saksa presidentide elulugusid vt <http://www.bundespraesident.de/>.

Ajaloolised murrangud ja presidentide biograafiad

Kolme seni ametis olnud presidendi kogemused on nõukogude ajast küllaltki erinevad. Meri ja Rüütel, olles ühe põlvkonna inimesed, sündinud 1920. aastatel, esindavad erinevaid kogemusi: Meri on olnud nõukogude võimu poolt represseeritud, Rüütel kõrgetel ametipositsioonidel sama süsteemi sees, samuti on neil erinev lapselapse kontekst 1930. aastatest. Kolmas president on sündinud Eestist Teise maailmasõja lõpul Läände põgenenud eestlaste peres, omamata nõukogude võimu all elamise kogemust ning tema jaoks on Eesti olnud pigem kujutletud kui kogetud Eesti (vt Ilves 2006b: 8).¹⁷

Nõukogude okupatsioon kui hoiatus minevikust: Lennart Meri

Lennart Georg Meri sündis 1929. aastal Eesti diplomaadi peres. Tulenevalt isa diplomaadiametist veetis ta suure osa oma lapsepõlvest välismaal, käies algkoolis nii Berliinis kui Pariisis. Meri perekond küüditati 1941. aasta juunis, isa saadeti vangilaagrisse, ema koos kahe pojaga Siberisse asumisele. 1945. aastal pöördus perekond tagasi Eestisse, 1953. aastal lõpetas Meri Tartu Riikliku Ülikooli ajaloolase-etnograafina. Töötas nõukogude ajal dramaturgina teatris ja raadios, toimetajana filmistuudios, tõlkis ilukirjandust, kirjutas reisiraamatuid ja tegi filme soome-ugri rahvastest. Töötas aastatel 1985–1987 ENSV Kirjanike Liidus välissuhete sekretäri- na. Alates 1987. aastast osales Meri aktiivselt rahvuslikes liikumistes, asutades 1988. aastal Eesti Instituudi, mille eesmärgiks oli välissidemete loomine läänemaailmaga. Oli aastail 1990–1992 Eesti Vabariigi välisminister ning 1992. aastal pool aastat suursaadik Soomes. Ta ei ole olnud ühegi partei liige, presidendikandidaadiks esitati rahvuslik-konservatiivse Isamaa erakonna poolt. Valiti presidendiks 1992. aastal Riigikogus.¹⁸ Meri oli president kaks ametiaega: 1992–1996 ja 1996–2001, 1996. aasta tagasivalimine toimus valimiskogus. Meri suri 2006. aasta märtsis.

Aastate lõikes on Meri Nõukogude okupatsioonist rääkinud enam oma ametisoleku algus- ning lõpuaastatel.¹⁹ Tema ametisoldud aastate jooksul tegi ühiskond läbi suuri muutusi, nii on ka kõnede ühiskondlik kontekst erinev 1990. alguses ja lõpus. 1992. aastal presidendiks saamise ajal oli riiklik iseseisvus värskelt taastatud ning riigis viibisid kuni 1994. aasta augustini Vene Föderatsiooni väed. 2001. aastal oli Eestis olemas kindlus saamaks lähiaastatel Euroopa Liidu liikmeks ning kutse NATOsse saabus 2002. aastal.

Lennart Meri kõnedes leiab nõukogude aeg märkimist eelkõige Nõukogude okupatsioonina, kui hoiatusena minevikust, mis ei tohi korduda. Erinevates kõnedes räägib Meri *Nõukogude* või *Vene okupatsioonist*, *viiekümnest okupatsiooniaastast*,

[17] Sarnasest eksiilis elavate järgmiste, eriti teise põlvkonna kodumaa mõistmisest võib näiteid tuua karjalaste (Fingeroos 2006) kui ka ingerlaste puhul (Reinvelt 2002).

[18] Meri vastaskandidaadiks Riigikogus oli Arnold Rüütel.

[19] 1994. ja 1995. aastal on nõukogude okupatsioon teemaks vastavalt 20. ja 23. kõnes, 2000. ja 2001. aastal 27. ja 25. kõnes.

viiekümnest aastast väljaspool Euroopat, läbi aastakümnete kestnud pimedusest, Vene okupatsiooni haigevoodist.

Lähemalt vaadates kirjeldab Lennart Meri nõukogude aega kui õigusetuse ja omavoli valitsemise aega, kuid samas ka perioodile iseloomulike strateegiate ja praktikate loomise aega. [*S*]ee viis aastakümnet õpetas meile üksnes ringkaitset, iseenese alalhoidu, koloniaalimpeeriumi pealinna käskudest ja korraldustest möödahiilimist (Meri 2005: 375, kõne 24.2.1994).²⁰

Meri tõmbab 1994. aasta iseseisvuspäeva kõnes paralleele Nõukogude okupatsiooni ja eesti ajalookirjutises ning kultuurimälus üle sajandi valdava olnud narratiivi „700 aastasest pikast orjaööst“ vahel:²¹

[*E*]nnast toita sellest määratust igatsusest, mida kogesime oma südamesse viiekümne Nõukogude okupatsiooniaasta **pika öö** kestel? [minu rõhutus, KJ] [...] Me ei ole seitsme sajandi kestel kunagi väsinud oma riiki endas kandmast ja ammugi ei väsi seitse kuud enne viimaste võõrvägede lahkumist. (Samas, kõne 24.2.1994)²²

Sarnast repertuaari nõukogude aja kirjeldamisel on kasutatud ka näiteks 1996. aastal kirjutatud eluloos: *See oli aga viimane kord sel perioodil, kui lauldi avalikult Eesti Hümni! Siis tuli pikk, pikk öö.* (m, snd 1925, tsit Kõresaar 2005: 160).²³

Sellessamas rahvuspüha kõnes vaatab Meri inimest nõukogude ajal totalitaarse süsteemi ohvrina, kellel endal puudus igasugune agentsus:

Nõukogude totalitaarne režiim oli viidud täiuseni. Ta ei käsutanud mitte niivõrd majandust kui inimese mõtlemisvõimet, inimese loovust. Inimese loovuse lagi oli määratud Poliitbüroo mõtlemisvõime madala laega. Selle kõige traagilisemaks tagajärjeks oli inimese tõeline ja lõplik vabastamine, inimese vabastamine kõige raskemast koormast – kohustusest mõelda, iseseisvaid otsuseid langetada ja oma otsustuste eest vastust kanda. (Meri 2005: 377–338, kõne 24.2.1994)

Meri viitab oma kõnedes ka Lääneriikide vastutusele Eesti iseseisvuse kaotamisel, nimetades mitmetes kõnedes Jalta ning Potsdami kokkuleppeid sellisteks, mis deformeerisid Euroopa. Meri ei ole oma arusaamaga Eesti ühiskonnas ükski, Jaan Kross, kõneleb Eesti Vabariigi käekäiku ühe eluloo kaudu kokkuvõtvas teoses „Paigallend“ (1998) otsesõnu Eesti reetmisest Teherani, Jalta ja Potsdami konverentsidel.²⁴

[20] Nõukogude ühiskonnale omaste praktikate ja strateegiate loomisest *kuidas käia ümber süsteemiga* on juttu ka 1990. aastatel kogutud omaeluloolistes jutustustes. Sellega kasutab Meri siin sama diskursust kui elulugudes.

[21] „700-aastase orjaöö“ kujundi kasutamisest Eesti ajaloos, vt Undusk 1997.

[22] Samas, mõni kuu hiljem, Eesti Rahva Muuseumi püsinäituse avamisel peetud kõnes, soovib Meri loobuda sest „700-aasta orjaöö“ müüdist, Merist saabki ka üks baltisaksa pärandi tagasitoojatest Eesti kultuurimällu (Meri 2005: 390).

[23] „Pika katkestuse“ ideoloogiast nõukogude perioodi mäletamises Eesti eluloolises kirjutises vaata pikemalt Kõresaar 2005: 153–196.

[24] Kirjandusteadlane Eneken Laanes leiab, et reetmisnarratiiv Krossi teostes on seotud traumaatilise ohvrimaluga. Ta kirjutab: „Lääneriikide süüdistamise taga ei ole mitte ainult pettumus, et ajalugu ei läinud nii, nagu loodeti, vaid traumaatiline ohvrimalu, mis ei taha oma tõelist palet näidata. [...] Alanduse ja väärkuse kaotamise kogemusi on psühholoogiliselt raske mäletada. Pigem on kiusatus mäletada neid viisil, mis annaks tagasi olukorra va-

Õigluse, maailmakorra „õigeks“ keeramise aeg on Meri ja ka Krossi jaoks saabunud seoses Berliini müüri langemise ning Euroopa Liidu laiendamisprotsessiga:

Meile kõigile on võrdselt jagatud võimalus pöörata olematusse Teherani, Jalta ja Potsdami konverentsid, mis parandasid meile traagiliselt lõhutud Euroopa ja deformeerunud kujutluse sellest, mis Euroopa on. Olen seepärast öelnud ja kordan seda ka nüüd: Euroopa Liidu ainus eluvorm on laiendamine. (Meri 2001: 516)

Sarnast retoorikat – agentsuse kaotamisest ning „teiste“ poolt täide viidud kuritegudest – on kasutatud mitmete Kesk-Euroopa riikide avalikus diskursuses. Lähtudes transnatsionaalsest õiguse kontseptsioonist on Csilla Kiss analüüsinud „tarvitamiskõlbliku mineviku“ loomist Ungari, Tšehhi ja Poola ametlike seisukohtade näidete najal (2009: 119–138).

Kuigi Meri viitas oma kõnedes agentsuse puudumisele nõukogude ajal, siis pärimusliku ajaloo uurijad on näidanud, et inimesel oli ka totalitaarses süsteemis olemas oma agentsus. Ulla-Maija Peltonen toonitab Gulagis ellujäänute lugude põhjal, et süsteem ei ole absoluutne ning et isegi totalitaarsetes süsteemides mõjutavad indiviidid sündmusi ja teevad moraalseid otsuseid (2009: 71–72; vrd indiviidi terviklikkuse kohta totalitarismi tingimustes Skultans 2001; Jaago, Kõresaar 2008). Meri käsitus nõukogude ajal elamisest kui agentsuseta toimimisest ühtib siin 1990. aastate Eestis avalikus diskursuses domineeriva jutustusega. Selle diskursuse sisuks oli nõukogude kogemusest „vabanemine“. Meri kasutab Eesti nõukogudejärgses ühiskonnas olemasolevaid ressursse nõukogude perioodist narratiivi loomisel ning on ise aktiivne narratiivi looja (vrd Wertsch 2002: 62).

Agentsuse kaotamise diskursus on tihedalt seotud katkestuse diskursusega. 1990. aastate mä lupoliitikas – ja ka privaatses meenutustegevuses – valdav olnud „katkestuse“ diskursus kätkes vaadet 1940. aastani toimunud „loomuliku“ arengu vägivaldsest katkestamisest väljastpoolt. Katkestuse diskursuses sisaldub vastupanu ressurss, mis on olulisel kohal ka Meri kõnedes. Loomulik areng katkestati, kuid Ees-

Vabariigi Presidendi Lennart Meri kõne iseseisvuspäeval 24. veebruaril 1997 Estonia teatri- ja kontserdimajas. Foto: Voldemar Maask. Vabariigi Presidendi Kantslei fotoarhiiv LM-LM1997-4-2

litsemise, teovõime ja väarikustunde. Minu arvates otsivad Sirkel ja Paerand selle süüdistuse kaudu kaudselt ikkagi oma kannatamise tunnustamist”. (Laanes 2009: 78)

tis ei loobunud oma riigi ideest ega eurooplusest. Alates 1990. aastate algusest on katkestus olnud oluliseks narratiivseks ressursiks nõukogude mineviku meenutamisel.

1990. aastate Eestis kirjutatud omaeluloolistes jutustustes, mis on suures osas kirja pandud Meri põlvkonna kaastelaste poolt, kujutatakse Teise maailmasõja eelset vabariiki nostalgiliselt kadunud turvalise lapsepõlve võtmes. Veidi ootamatult, olles ise presidendiks saanuna tunnistanud, et *Olgu see tõde pealegi kibe, aga minu lapsepõlve Eesti ei tule enam kunagi tagasi* (Meri 2005: 295, 26.9.1992), kasutab Meri ühes oma kõnedes nostalgilist diskursust Teise maailmasõja eelse vabariigi suhtes, toetudes 1980. aastate lõpu aktuaalsele restauratiivsele nostalgiale (Kõresaar 2008).²⁵

Talvekülmadel [nõukogude aeg kui igikestev talveaeg] on meid kõige enam soojendanud pensionäride mälestus sõjaeelsest Eestist. See sisendas usku ja lootust. Te jutustasite oma lastelastele maast, mida kolmveerand meie tänasest rahvast ei ole kunagi näinud ja mida enamuse tajub muinasjutumaana. See oli maa, kus ei olnud tigidust; kus ukse ei lukustatud; kus tugevam aitas nõrgemat, küsimata, mis see talle sisse toob. Seda maad polnud vahepeal olemas. See maa on nüüd tulekul. (Meri 2005: 361, kõne 7.10.1993)

Antud tsitaadis viitab Meri põlvkonnale, kelle funktsiooniks on peetud Eesti riigi järjepidevuse kandmist. Riigi legitiimsuse retoorikas, kus on oluline koht järjepidevusel, on 1920. aastail sündinute, 1990. aastate pensionäride, kogemused sõja-eelsest riigist veel „aukohal” kuni 1990. aastate keskpaigani, seda kõrvuti „läänelike” praktikate omaks võtmisega, kuid sotsiaalses plaanis on nemad kõige suuremad kannatajad ja kõrvalejääjad.²⁶

Meri kõnede peajooneks on 1990. aastatel Eesti liitumine Lääne struktuuridega – Euroopa Liidu ning NATOga ning sellega seoses on põhiliseks Eesti „naasmine” Lääne ühiskonda, lõpetamaks sellega katkestuse ebanormaalsust. Meri on „tagasipöördumises Euroopasse” ning nõukogude kogemusest vabanemise diskursuse üks prominentsemaid esindajaid. Teda toetab siinjuures ka 1990. aastate valitsev sotsiaalteaduslik diskursus (vrdl Lauristin et al. 1997, *Return to the Western World*).

Tagasipöördumine ei toimu alati nii sujuvalt, kui soovitud: Meri seostab nõukogude järgse ühiskonna ebakompetentsust 1995. aasta rahvuspüha kõnes nõukogude pärandiga.²⁷

[25] Kultuuriuurijad eristavad restauratiivset ja refleksiivset nostalgiat (Boym 2001; Wilson 2005), esimene on määratletud nostalgiana, mis kutsub esile mälestustes rahvuslikku mineviku ja visandab sellele toetudes tulevikku, nostalgia kui mineviku ideologiseerimise ja müstifitseerimise viis riiklik-rahvuslikul ja/või ühiskondlikul tasandil (olevikuprojektide legitimeerimine minevikueeskujude kaudu), refleksiivne nostalgia tähistab üldisemat igatsust kadunud aja järele. Nostalgia eestlaste elulugudes vt Kõresaar 2008. Nooremate põlvkondade nõukogude nostalgia kohta vt Grünberg 2008; 2009; Jõesalu, Kõresaar *ilmumas*; Jõesalu, Nugin *ilmumas*.

[26] Õigusliku järjepidevuse tähtsusest riigi identiteedi loomel Eesti poliitikas vt Pettai 2007. 1920. aastate põlvkonnast selle identiteedi kandjana vt Kõresaar 2005: 2 ptk.

[27] Nõukogude töökogemuse mittevajalikuks ning oskuste ebakompetentseks kuulutamine on teema, millega isiklikud mälestused ehk samal ajal või veidi hiljem kirja pandud elulood vaidlevad (Kõresaar 2004).

[V]alitsusaparaadi töö parandamine ebakompetentsete ametnike hulga suurendamisega, nagu see seni on toimunud, on Vene ajast²⁸ võetud retsept ja viib vastupidistele tagajärgedele (Meri 2005: 434).

Siin esindab Meri ühena prominentsematest isikutest Eestis „nõukogude ebakompetentsuse“ diskursust, mida ennekõike kasutavad noorema põlve poliitikud ning haritlased ning mis on levinud nii ajalookirjutisse kui ka nõukogudejärgsete põlvkondade nõukogude aja mõistmisse.

Teisel ametiajal tegeleb president Meri aktiivselt nõukogude minevikuga kui traumaatilise minevikuga. 1998. aasta sügisel kutsus ta ellu Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse, mille ülesandeks on uurida Eestis Nõukogude ja Saksa okupatsiooni ajal toime pandud kuritegusid. Kommunismi kuritegude teema on teisel ametiajal Meril üldiselt südamel, juhtides tähelepanu vajadusele Euroopas neid kuritegusid tunnistada.

Meri teist ametiaega vaadates näeme ehk tugevamaltki ajaloolise kogemuse ning ajaloolise teadlikkuse läbipõimimist ühe konkreetse mälestamisaktsiooni ellukutsumises. 2001. aastal asutab Lennart Meri okupatsioonivõimude poolt represseeritutele mõeldud „Murtud rukkilille“ märgi.²⁹ Märki anti üle kõigis viieteistkümnes maakonnakeskuses, üleandjaks oli Meri ise ja selle saajateks võisid olla kõik võõrvõimude all kannatanud. Selle aktsiooniga tõstis Meri nõukogude perioodist esile kannatuse ja katkestuse diskursuse, peamisteks „Murtud rukkilille“ märgi vastuvõtjateks olid represseeritud – vangilaagrisse ning asumisele saadetud, kelle hulka kuulus Meri ka ise.

Meri kõnedes on esindatud paar kindlat narratiivset mustrit (Wertsch 2002: 60–62): eelkõige on korduvaks mustriks Nõukogude okupatsiooni mõistmine katkestusena ja inimeste vastupanu tollasele süsteemile, mille kaudu saab oluliseks ajaloo järjepidevuse säilitamine läbi okupatsiooniaja. 1990. aastatel laiendatakse poliitilise katkestuse mustrit ka nõukogude argielule. Katkestuse mustriga on seotud Meri kõnedes esil olev tulevikku suunatud eriomane narratiiv – pingutustest, mis Eestil tuleb teha saamaks EL ja NATO liikmeks. Meri on minevikku ja tulevikku ühendava tekstuaalsete ressursside osav kasutaja ning ise ka narratiiviloomesse panustaja. Tema poolt 1998. aastal inimsusvastaste kuritegude uurimise komisjoni loomist on seostatud nii näiteks EL ja NATO liitumisläbirääkimistega kui vajaliku „eeltingimusega“ liikmeks saamisel.³⁰ Meri ühendas välise mõjutuse ning Eesti sisese nõukogude minevikuga tegelemise ühe komisjoni tegevusvaldkonda kuuluvaks. Uurides

[28] Vene aeg – nimetus nõukogude ajale rahvasuus. Elulugudes räägitakse vene valitsusest, mitte nõukogude. Vene aeg sisaldab endas pikemat traditsiooni, hõlmates ka tsaariaega. President Meri olla omavahelistes vestlustes eelistanud ikka rääkida pigem vene ajast (intervjuu kantseleis, 6.11.2008). Hilise nõukogude aja tähistamiseks on alates sajandivahetusest käibele tulnud slängitermin “nõuka” (pro ametlik nõukogude), millel on nostalgiline varjund ja mida kasutatakse pigem nooremate põlvkondade poolt.

[29] Sümbolne on see, et rukkilill on Eesti ametlik rahvuslill. Siin võib siis näha murtud rukkilille tähendusümbolina rahvuse katkestatud eluteest.

[30] 1997. aastal oli Eesti saanud kutse EL liitumiskõnelustele, 1999. aastal toimus suhetes NATOga uus areng MAP (Membership Action Plan) näol. Mineviku kuritegudega, natsiminekuga tegelemist peeti nende struktuuride liikmeks saamise üheks moraalseks eeltingimuseks. Aktiivselt võtsid selles osas sõna nii Simon Wiesenthali keskuse inimesed kui ka

Foto 3. „Murtud rukkilille“ märgi saajad suundumas president Lennart Meri juurde. Elva linn, 8.6.2001.

Foto: Anu Ansu. ERM Fk 2811:32

olulist holokausti teemat, tahtis ta ühelt poolt tuua teema eestlastele lähemale ning samas tuua eestlaste okupatsiooniaegsed kannatused eurooplastele lähemale.³¹

„Vastupanu“-diskursuse tõlgendamine: Arnold Rüütel

Arnold Rüütel sündis 1928. aastal Saaremaal, keskmiselt jõuka talupoja peres. 1946–1949 õppis põllumajandustehnikumis, pärast kooli lõpetamist töötas 1940.–1950. aastatel põllumajandusametnikuna ning õpetas põllumajandustehnikumis. 1960. aastatel tegi Rüütel karjääri, töötades näidissovhoosi juhina ning lõpetades Eesti Põllumajanduse Akadeemia (EPA) 1964. aastal. Astus samal aastal parteisse ning 1969. aastal valiti EPA rektoriks. Rüütli töökohtadeks olid hilise sotsialismi ajal erinevad kõrged nomenklatuursed ametikohad: 1977. aastast sai Rüütlist EKP Keskkomitee põllumajandussekretär ja seega EKP Keskkomitee liige. Rüütel oli alates 1983. aastast ENSV Ülemnõukogu presiidiumi esimees. Tal oli tähendusrikas roll 1988. aasta 16. novembril suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmisel ning kaitsmisel Moskvas partei keskkomitees. Rüütel sai selle aktsiooniga rahva seas armastatud

Ameerika Ühendriikide suursaadik Eestis, vt suursaadiku De Thomase jõulist artiklit Eesti Päevalehes 28. mail 2002.

[31] Vt lähemalt Holokausti teema „toomisest“ Eestisse – Brüggemann 2006: 40jj; Wulf 2007: 227–231.

kujuks. Ta oli oluline figuur 1980. aastate rahvuslikus liikumises, esindades EKP liberaalset suunda. Kandideeris 1992. presidendiks, võitis ka rahvahääletusel, kuid parlamendis valiti presidendiks Lennart Meri. Kuulus alates 1990. aastatest peamiselt põllumehi ja maarahvast koondanud Rahvaliitu (1994–1999 kandis nimetust Maarahva Erakond). 2001. aastal valiti presidendiks valimiskogus.³²

Arnold Rüütli puhul on kahtlemata intrigeeriv vaadata, kuidas esitab mineviku president, kes oli võimul ka eelmise süsteemi ajal. Kuidas ühendab ta ajaloolise kogemuse ehk emotsionaalse mälu ning ajaloolise teadlikkuse? Milliseid narratiivseid ressursse Rüütel kasutab?

Arnold Rüütli kõnedes leiab Nõukogude okupatsiooni teema vähem otsest viitamist. Tema kõnede keskmes on sotsiaalse sidususe puudumine ja kaasaja Eesti ühiskonna kihistumine. Eesti kiirele kihistumisele 1990. aastate reformide tulemusel hakkavad alates 2001. aastast viitama ka Eesti sotsiaalteadlased, tuues käibele mõiste „kaks Eestit“ (laiemasse käibesse läks mõiste „teine Eesti“), iseloomustamaks ühiskonna lõhenemist.³³ Rüütel ei viita oma kõnedes küll otsesõnu nõukogude ajal valitsenud sotsiaalsele sidususele ja võrdsusele, kuid seda tehakse samal ajal kirjutatud omaeluloolistes jutustustes (Jõesalu 2004). Sajandivahetusest peale on sotsiaalse kindluse puudumine nõukogudejärgses ühiskonnas nendeks prillideks, läbi mille kirjeldatakse nõukogude aega eluloolistes jutustustes (Jõesalu 2009). Siin esindavad Arnold Rüütli ja omaeluloolise jutustuste kirjutajad suuresti ühte diskursust. Rüütli kui endise süsteemi inimese valimist presidendiks võib vaadata ka tegurina, mis lõi ühiskonnas sotsiaalsed raamtingimused nõukogude aja tagasitulekuks elulugudes. Rüütli ametiaja lõpu poole hakkavad ilmuma ka endiste kommunistide ning nomenklatuuri tegelaste publitseeritud mälestused nõukogude ajast (nt Saul 2006).

Kõnede analüüsimisel nähtub, et Rüütel jätkab siiski Meri kõnedes esil olnud vastupanu narratiivset mustrit. Rüütel, kasutades katkestuse diskursuses sisalduvat vastupanuressurssi, annab vastupanule senisest laiema tähenduse. Vastupanu on Rüütli kõnedes peamiselt kultuuriline vastupanu – keele ja kultuuri säilimine nõukogude ajal.³⁴

Erinevalt Merist mõistab Rüütel vastupanu kandjatena ka nõukogudeaegseid nomenklatuuritegelasi. Rüütel omistab oma kõnedest tähendust 1980. aastate „uuele võimalusele“ ning rõhutab nõukogudeaegsete inimeste kogemuste tähtsust iseseisvuse saavutamisel. Kui Meri jaoks muutis 1940. aasta kardinaalselt Eesti ajalugu ning rahva saatust, siis samaealine Rüütel näeb murrangut 1988. aasta sügises. Mee- nutagem, et temal ja ta mõttekaaslastel oli sel ajal oluline roll iseseisvuse taastamise

[32] Eesti presidendivalimisseadus aastast 1996. sätestab, et kui Riigikogus ei leia ükski kandidaat 2/3 hääle toetust, siis läheb presidendivalimine üle valimiskogu kätte. Valimiskogu moodustavad Riigikogu liikmed ja kohalike omavalitsuste liikmed.

[33] 20.–21. aprillil 2001 koostasid 26 sotsiaalteadlast pöördumise Eesti avalikkusele „Kaks Eestit“. Sotsiaalteadlaste pöördumist püüti ka marginaliseerida ning näidata neid nii nõukogude aja suhtes nostalgilistena kui ka lihtsalt katsena nõuda enesele tähelepanu ja sotsiaalteadlaste rahastamisvajaduste suurendamist.

[34] Rüütli abikaasa on tuntud etnomusikoloog ja folklorist Ingrid Rüütel, kultuurilise vastupanu teemad võivad olla saanud mõjutust nii abikaasalt kui ka kirjandusprofessorist nõunikult-kõnekirjutajalt Rein Veidemannilt (vt ka Veidemann 2011).

Foto 4. Vabariigi Presidendi Arnold Rüütli kõne iseseisvuspäeval 24. veebruaril 2004 Estonia teatri- ja kontserdimajas.

Foto: Erik Peinar. Vabariigi Presidendi Kantselei fotoarhiiv 208

sele käsitlemisele nõukogudejärgses Eestis. Meri, nagu eelpool sai välja toodud, nägi nõukogude kogemusi demokraatliku ühiskonna loomisel pigem takistajana. Rüütel annab omapoolsete nõukogude minevikutõlgendusega hoogu vahepeal väibunud mäludebattidele Eesti ühiskonnast, tõstatades endise nomenklatuuri liikmete õiguste ja vastutuse küsimuse.

Rüütel sõnastab muutunud oludes ümber ka oma ajaloolised kogemused, sidudes need kaasaja ajaloolise teadlikkusega.³⁵ Tuleb lisada, et Rüütli mineviku ümber tõlgendamine, nii presidendi kui meedia poolt, toimus uute presidendivalimiste õhkkonnas.

[35] Arnol Rüütel, Vabariigi President Eesti Vabariigi 84. aastapäeval Estonia teatris, 24. veebruaril 2002, <http://vp2001-2006.vpk.ee/et/ametitegevus/k6ned.php?gid=13726>, viimati külastatud 3.3.2012.

[36] Nii seob ta intervjuus ajakirjandusele oma komsomoli astumise 1949. aasta küüditamise ning sellele järgnenud hirmuõhkkonnaga, kasutades nõukogudejärgseid narratiivseid ressursse (vt Kook 2006).

liikumises. Just 1980. aastate lõpp saab Rüütli kõnedes osutuskohaks nõukogude aja suhtes, andes sellega justkui legitiimsuse eelnevale, tõstes esile „vabanemise”, mitte „okupatsioonide” narratiivi. Toon ilmestamiseks katke Rüütli esimesest presidendina peetud vabariigi aastapäeva kõnest 2002. aastal:

Lõppenud sajandi 80-ndatel aastatel andis ajalugu meie rahvale uue ja uskumatuna tundunud võimaluse. Veel impeeriumi võimukõidikus olles seadis tollane Eesti ülemnõukogu 1988. aastal ülimuslikuks oma seadused. Seesama ülemnõukogu andis aasta hiljem ajaloolis-õigusliku hinnangu 1940. aasta sündmustele ja nõukogude okupatsioonilisele ajale toimepandud vägivaldsele, omavolile ja seadusetusele. [...] Oleme sageli hinnanud oma lähiajalugu ühemõtteliselt ja teenimatult unustanud need, kes taasiseseisvumise kriitilistel hetkedel julgesid otsustada ja tegutseda. Nende tegevus tsentraliseeritud võimu ahtas ruumis toitis rahva lootust jääda rahvarena püsima, taastada oma riik, otsustada ise oma maa ja rahva saatuse üle.³⁵

Rüütel viitab siin nõukogude perioodi kogemuste, sealhulgas tema ja tema võitluskaaslaste kõrvalejätmisele 1990. aastatel ning lähiajaloo liiga ühepool-

„Kompenseerimaks“ endise nomenklatuuri kõrvalejätmist, autasustab Rüütel endist nomenklatuuri riiklike teenetemärkidega, eriti esimesel 2002. aastal ja viimasel 2006. aastal.³⁷ Rüütel laiendab teenetemärkide üleandmisel vastupanu diskursust, tuues esile nõukogude kogemuse kui järjepidevuse, põlvkondliku järjepidevuse, teema. Antud teema tõstatab ta ka järgmise päeva vabariigi aastapäeva kõnes:

Eesti iseseisvuse taastamine läks õnneks ohvriteta. Me ei vajanud teist Vabadussõda. Mõnel on olnud raske harjuda teadmiseaga, et iseseisva Eesti taastamisel osalesid inimesed, kelle mandaat pärines nõukogude ajast. Ometi – rahvas on üks, riigi järjepidevus poleks mõeldav ilma põlvkondliku järjepidevuseta. Pealegi, Eesti taasiseseisvumine teostus rahvusliku leppe tulemusena. Kui seda lepet poleks sündinud, siis poleks olnud ka ühtki pädevat organit, keda maailm oleks kuulda võtnud. Toonases maailmapoliitilises reaalsuses omas legitimiisust vaid Eesti Vabariigi Ülemnõukogu. On meeldiv meenutada, et Eesti Kongress seda Eestile kõige kriitilisemal hetkel ka aktsepteeris.³⁸

Selgelt viitab Rüütel oma kõnedes 1990. aastatel domineerinud rahvuslikule narratiivsele muustrile nii ametlikus ajalookirjutises kui ka kujunevas nõukogudejärgses kultuurimälus, kus nõukogude kogemusel ei olnud kohta. Samas tuleb tõdeda, et ta ei kaldu tollest vastupanule ja rahvuslikkusele tuginevast joonest ka ise kõrvale. Selleks ajaks on nõukogude perioodi mõistmisest läbi vastupanu diskursuse saanud kindel narratiivne muster (Wertsch 2002). Sellelaadset narratiivset mälumustrit võib mõista osana Eesti ajaloomälus olulist rolli mängiva „suure vabadusvõitluse“ peamisest narratiivist (Tamm 2007).

Rüütli emotsionaalne mälu kogemus väärtustas enda positsiooni „hilise nõukogude aja“ aastatel ning samuti oma kaaslaste omi. Rüütades oma ajaloolise kogemuse kaasajas sobivas ajaloolise teadlikkuse – vastupanudiskursuse – vormi, õnnestus tal oma tegevus ka legitimeerida. Teisalt erineb Rüütel siin Merist ning järgmisest presidentist kommunistide ja rahva ühteliitmise diskursusega („Ometi – rahvas on üks“). Rüütli jaoks on Eesti ühiskonnas tegutsetud kogu aeg ühise eesmärgi nimel, seda on teinud nii kommunistidest Ülemnõukogu liikmed kui teisitimõtlejad. Kommunismi „kuritegude“ ning okupatsioonijärgse mälutööga tegelemine on aga Ilvese kõnede teemaks. Võib öelda, et Rüütli 2006. aasta teenetemärkide aktsiooniga astub nõukogude mineviku mõtestamise lavale ka järgmine president – Toomas Hendrik Ilves.

[37] Kõrge riikliku autasu, Riigivapi II klassi, saavad mitmed 1980. aastate EKP rajoonikomitee töötajad ja parteisekretärid, ametlik põhjendus teenetemärkide andmisele oli „panuse eest Eesti vabariigi ülesehitamisel“ (näiteks Arno Allmann, Robert Närska, Tarmo Mänd).

[38] Arnold Rüütel, Vabariigi President Eesti Vabariigi teenetemärkide üleandmisel, 23. veebruaril 2002, <http://vp2001-2006.vpk.ee/et/ametitegevus/k6ned.php?gid=13717>, viimati külastatud 3.3.2012.

Tulevikku suunatus ja „ajaloolise tõe” selgitamine: Toomas Hendrik Ilves

Toomas Hendrik Ilves sündis 1953. aastal Rootsis, Eesti pagulaste peres. Ta kasvab üles ning käis koolis Ameerika Ühendriikides, õppis Columbia ja Pennsylvania ülikoolis. Ilves on töötanud Ameerika Ühendriikides ja Kanadas psühholoogia- ja keeleteadurina, inglise keele õpetajana, eesti kirjanduse ja lingvistika õppejõuna. Ilves külastas Eestit esmakordselt 1984. aastal. Samast aastast oli ta ka „Raadio Vaba Euroopa” uurimisinstituudi analüütik Münchenis ning aastatel 1988–1993 „Raadio Vaba Euroopa” Eesti osakonna juht. Oli aastatel 1993–1996 Eesti Vabariigi suursaadik Ameerika Ühendriikides, seejärel on osalenud aktiivselt Eesti poliitikas: 1996–2002 Eesti Vabariigi välisminister (vaheaegadega, 1996–1998 ja 1999–2002), Riigikogu liige 2002–2004, Euroopa Parlamendi liige 2004–2006 ning alates 2006 president. Tagasi presidendiks valiti 2011. aastal Riigikogus. Välisministrina astus Ilves väikesesse agrarparteisse (Eesti Talurahva Erakond), alates 1999. aastast kuulus ühinemiste teel tekkinud sotsiaaldemokraatliku erakonna ridadesse, kelle saadikuna valiti ka Euroopa Parlamenti. Välis-Eesti kogukonnas on ta esindanud noorem, liberaalsemat suunda, kellele olid kontaktid esivanemate kodumaaga olulised.

Ilvese presidendiks valimise aegu oli kommunismi teema ning minevikuga „lõpparve” tegemine väga teravalt õhus. Üheks keskseks liiniks oli Ilvese valimiskampanias just vastandumine kommunismiminevikku kehastava Rüütliga, kes kandideeris teiseks ametiajaks (Reisberg 2007). Nõukogude minevikuga tegeleb Ilves usinalt ka oma valimiselsetes artiklites, mis ammutavad ressursi katkestuse diskursusest, pikendades siin „katkestuse” aega tervele nõukogude perioodile. Sellega vastandus Ilves omaeluloolistes allikates ning kultuurimälus samal ajal esil olevale refleksiivsele nostalgiale hilise sotsialismiaja suhtes (vt Jõesalu, Kõresaar *ilmumas*). Erinevalt seni domineerinud kommunismivastasest diskursusest Eesti ühiskonnas, kus keskenduti stalinismiaegsetele kuritegudele (1940–1956), rõhutab Ilves ka hilise sotsialismi ajal sooritatud kuritegusid.³⁹ Eriti kujukad on selles kontekstis tema 2006. aasta veebruarikuu artiklid „Ja pärg on pärg” ja „Vergangenheitsbewältigung?!” , mis diskuteerivad otseselt ametisoleva presidendi Rüütli minevikukäsitlusega ning endistele nomenklatuuri liikmetele auraha jagamisega (Ilves 2006a; 2006c). Nii tõdeb Ilves:

*[Õ]ppejõu hirm vallandamise pärast meenutagu meile, et kompartei polnud 1980. aastail mingi sinimustvalge põrandaalune organisatsioon. Ta oli alles hiljaaegu võim, ja üsnagi jõhker võim [...] Ärgem segagem vett. Keegi ei kritiseeri koolidirektoreid, ettevõtte ja teadusinstituutide juhte, kes sundparteistati. Jutt käib neist, kes tegid karjääri kompartei aparadi sees. [...] Alateaduslik kokkulepe jagas 50-aastase okupatsiooni kaheks. Täielikult on avalikus-
tatud esimene periood, millesse mahuvad tapmised, küüditamised, vangistused, vaimueliidi hävitamine. [...] 1956. aastaga nagu saab otsa ka asine jutt. Mitte et hiljem enam kurja poleks tehtud. (Ilves 2006b: 50–51)*

Ilvese tekstide puhul tuleb välja tuua, et kui eelneva kahe presidendi puhul vaatlesin nõukogude aja mõistmist ja nõukogude perioodi meenutamisraamide loomist

[39] Eelkõige toob Ilves näidetena esile ühe eestlaste protestiaktsiooni 1980. aastast, mis on tuntud kui „40 kiri” ning aktsioonis osalejate ja pereliikmete tagakiusamise KGB poolt.

Vabariigi Presidendi Toomas Hendrik Ilvese kõne iseseisvuspäeval 24. veebruaril 2011 Estonia teatri- ja kontserdimajas. Foto: Toomas Volmer. Vabariigi Presidendi Kantselsei arhiiv

elkõige vabariigi aastapäeva kõnede kaudu, siis Ilvese puhul on allikaks veidi teised kõned.⁴⁰ Nõukogude minevik tuleb teemadena esile mälutöö kontekstis: konkreetsete meenutamistegevuste, nagu nõukogude massiküüditamise aastapäevade, 20. augusti kui iseseisvuse taastamise päeva kõnedes ning esinemistes ajalooalastel konverentsidel. Samuti võib leida Nõukogude okupatsiooni kui katkestusaja diskursuse esiletoomist nt 2009. aasta emadepäeva kõnest.

*Me emad on läinud ja toonud meid tagasi Siberist. Me oleme tulnud tagasi eksilist, me oleme tulnud rahva ja kultuurina tagasi hävitava surve alt. Meie praegused mured on kõige selle kõrval küll väikesed, kuid kindlasti sama tõelised.*⁴¹

Artikli alguses toodud tsitaat nõukogude perioodi erinevast mõistmisest Eesti ühiskonnas pärineb Toomas Hendrik Ilvese kõnest, mille ta pidas Riigiarhiivi Eesti Vabariigi taasiseseisvumise 15. aastapäevale pühendatud teaduskonverentsil.⁴² Ilvese jaoks on nõukogude perioodi puhul keskmes „mineviku kuriteod” ning hoiatused minevikust, tuues siin taas kasutusse Lennart Merilt pärit nõukogude aja kui kat-

[40] Ka kõnede statistiline analüüs on näidanud, et Ilvese rahvuspüha kõnedes on majandusteemad rohkem esil olnud kui eelnevate presidentide kõnedes. <http://www.stat24.ee/2012/02/vabariigi-aastapaeva-koned-analuus/>.

[41] Toomas Hendrik Ilves, Vabariigi President emadepäevale pühendatud kontsert-aktusel, 10. mail 2009, <http://www.president.ee/et/ametitegevus/koned/2499-vabariigi-president-emadepaevale-puehendatud-kontsert-aktusel-estonia-kontserdisaalis/index.html>, viimati külastatud 3.3.2012.

[42] Konverents „Kaks algatust: 15 aastat iseseisvat Eesti Vabariiki”, 23.11.2007.

kestuse aja mõistmise. Järgnev näide on pärit Eesti Vabariigi presidendi rahvaluulepreemiate üleandmiselt:

Meie ajalooline mälu võib olla õhkõrn, juba praegu on paljud liiga noored, et mäletada, mida Nõukogude okupatsioon endaga kaasa tõi. Kuid see on osa meie rahva loost, hoiatav kogemus minevikust, mida ei tohi lasta ei kuhugi kaduda. Selle kuu alguses asutasid kuus eraisikut Sihtasutuse Eesti Mälu Instituut, eesmärgiga uurida Eestis Nõukogude okupatsiooni ajal toimunut. Siin oleks suureks abiks kõik need lood ja mälestused, kuidas talitas võim okupeeritud Eestis. Sest kuiwad dokumendid ei räägi tihti taustadest ja võimusuhetest. See materjal on juba praegu uurijate jaoks hinnaline. Nii on üksikisiku mälestustel selles töös täita oluline roll, et saaks kildudest kokku panna tervikut.⁴³

Kõnes viitab Ilves tema eestvõtmisel loodud Mälu Instituudile ning mälu ja ajaloo ühendamise vajalikkusele. Ilves ootab mälestustelt, et see aitaks meil kirjeldada asju „nii nagu nad olid“. Teisiti öelduna näeb Ilves ajaloo rolli selles, kuidas võiks Eesti ühiskonnas 20. sajandi teist poolt mäletada, millised on selleks „õiged meenutamismisraamid“. Mälu Instituudi loomisega püüab Ilves ühiskonna mälutööd aktiivselt suunata. Nõukogude periood tõusetub Ilvesel tagakiusamise ning ebanormaalsuse diskursuse kaudu.

Ilvese kokkupuude nõukogude argieluga pärineb külastusest 1984. aastal, misjärel sai ta sisseõidukeelu Nõukogude Eestisse.⁴⁴ Intervjuus Soome ajakirjale Seura on ta kirjeldanud oma kogemust järgnevalt:

See oli mu elu suurim šokk. Tänavapilt oli vaene ja masendav. Õhustik oli hirmust kammitsetud. Sain alles siis aru, mida tähendab sõnavabaduse puudumine. Tundus uskumatu, kuidas inimesed sellise surve all suutsid elada. Üks luuletaja pidi võtma oma luuletusest välja sõna kohv, sest kohv oli pidevalt defitsiit. Ta pidi välja jätma ka sõna märts, mis võis inimestele meelde tuletada 1949. aasta massiküüditamisi. Lisaks olid kõik purjus – ja need ei olnud mitte soome turistid.⁴⁵

Nõukogude perioodi võrdleb Ilves pimeda kuristikuga, olles siin lähedal 1990. aastate elulookirjutajate „pika katkestuse“ diskursusele (Kõresaar 2005). Kui Rüütel oli vaadanud nõukogude võimukandjaid kui vastupanuvõitlejaid ja iseseisvuse taastajaid, eestluse säilitajaid, siis Ilves viib järjepidevuse seose tagasi sõjaeelse põlvkonna juurde, nagu seda tegi Lennart Meri.

Ilvese keskseteks temadeks 24. veebruari kõnedes on siiski oleviku küsimused: majanduslik tõus ja surutis, ettevõtlik Eesti ja Eesti innovaatus, kodanikuühiskond, sallivus ja avatus. Nõukogude okupatsiooni „edukust“ 1940. aasta Eestis näeb ta varasemas demokraatia kadumises. Võrdlusena tasub meenutada, et Rüütli

[43] Toomas Hendrik Ilves, Vabariigi President rahvaluulepreemiate üleandmisel, 29.2.2008, <http://www.president.ee/et/ametitegevus/koned/2424-vabariigi-president-rahvaluulepreemiate-uleandmisel-est-kiirjandusmuuseumis-29-vebruaril-2008/index.html>, viimati külastatud 3.3.2012.

[44] 1984. aastal alustas Ilves tööd „Radio Vaba Euroopas“, Münchenis. Sisenemiskeeld Eestisse on sellega otseselt seostatav.

[45] Intervjuu Soome seltskonnaajakirjale Seura. „Pagulaspoisi tagasitulek“, 23.7.2008, <http://www.president.ee/et/meediakajastus/intervjuud/3203-qpagulaspoisi-tagasitulekq-soome-ajakirjas-seura-3-juulil-2008/index.html>, viimati külastatud 3.3.2012.

ja Meril kaotab Eesti iseseisvuse ajaloosündmuste „ohvrina“. Siin, erinevalt Merist, Ilves sõjajaeelset rahvusriiki ei idealiseeri.

Me teame, et just usalduse nappus demokraatlike institutsioonide vastu tõi 1930. aastate Eestis kaasa populismi tõusu. Tulemuseks oli demokraatia tasaliitamine ja koos sellega kõik need otsused, mis sillutasid teed iseseisvuse kaotamisele ja 50 aastat väldanud okupatsioonile, taandarengule ja lahuselule lääne väärtustest. (Ilves 2011: 92, kõne 24.2.2009)

Ilvese kõnedes võib näha mineviku aktualiseerimist oleviku poliitiliste sündmuste mõjul.⁴⁶ Samuti diskuteerib Ilves nõukogude aja normaliseerimise katsetega Eesti ühiskonnas. Alljärgnevas katkes viitab Ilves emotsionaalselt kahele artiklile, mis mõlemad omakorda kritiseerivad senist „katkestuse“ ning „kannatuse“ narratiivse mustri kasutamist Eesti ajalookirjutises: nimelt Rein Veidemanni kriitikale filmile „Tõrjutud mälestused“⁴⁷ (2005) ning Jaak Alliku kriitikale raamatule „Kohanemine ja vastupanu“⁴⁸ (2007).

Kommunistlik režim nõudis ainuüksi Eestis sadu tuhandeid ohoreid tapetute, vangistatute, küüditatute, põgenike ja tagakiusatutena. Küsigem, kas ka metsavennad ei olnud osa iseseisvuse taastamise protsessist? Kas 1980. aastal võõrvõimule vastu hakanud kooliõpilased polnud iseseisvuse taastajad? Ilmselt oluliselt enamgi, kui mõni ordenikandja.

Tänapäeval oleme seda unustamas. Ja mitte ainult. Meil lausa soovitatakse unustada, nagu lugesime aasta-kaks tagasi retsensioonist filmile „Tõrjutud mälestused“, kus kriitik küsib: miks üldse peaksid küüditatud, kannatanud mäletama? Miks peaksid nad olema oma mälestuste pantvangid? Parem unustada, mitte rääkida. Aga põhjust, miks me iialgi ei tohi unustada, lugesime äsja Sirbist, Eesti inkorporeerimise aastapäeva nädala numbrist [6. august 1940]. See kõlas kui kaudne ja nõukogulik vastus Marie Underi luuletusele „Jõuluter-vitus 1941“. Sirbist saame teada, et 53 000 küüditatust tuli elusalt tagasi koguni 40 000 ehk lausa 75 protsenti. Ja neist paljud jätkasid oma loomingulist teed ja, ennäe!, pälvisid koguni riiklikke autasusid.⁴⁹

Ilves võtab hilise sotsialismi nostalgia suhtes kriitilise positsiooni, ning see on koht, mis eelnevate presidentide puhul nii selgelt ei eristunud. Võib küsida, kas sellel võib olla seos ka oma argielulise kogemuse puudumisega nimetatud perioodist.⁵⁰

[46] Eelkõige võib siin näitena tuua Gruusia konflikti augustis 2008. Ilves võtab kasutusele „uue külma sõja“ retoorika, kasutades seda näiteks 8.9.2008 Riigikogule peetud kõnes. Samuti võtab Ilves sellel teemal sõna välispressis.

[47] „Tõrjutud mälestused“ on dokumentaalfilm autori ema ja tolle kaksikõe represseerimisest nõukogude võimu poolt. Film valmis 2005, samanimeline raamat veidi hiljem (Paju 2007).

[48] Raamatus „Kohanemine ja vastupanu“ vaatlevad autorid, ajaloolased Toomas Karjahärm ja Väino Sirk, Eesti haritlaskonda perioodil 1940–1987. Samad autorid on varasemates teostes vaadanud Eesti haritlaskonna arengut 19. sajandist alates. „Kohanemine ja vastupanu“ nagu pealkirjastki näha, mõistabki kogu ENSV aegset kultuuri- ja hariduselu läbi nende kahe kategooria.

[49] Toomas Hendrik Ilves, Vabariigi President iseseisvuse taastamise päeval, 20.8.2007, <http://www.president.ee/et/ametitegevus/koned/2372-vabariigi-president-iseisvuse-taastamise-paeval-20-augustil-2007-kadriorus/index.html>, viimati külastatud 3.3.2012.

[50] Vestluses Iivi Anna Massoga Soomes 2009. aasta veebruaris kritiseerib Ilves arusaama, et eestlasel, kes ei elanud Nõukogude Liidus, ei ole õigust Nõukogude Liidust kõnelda. Sama loogika alusel ei oleks Nõukogude Liidus kasvanutel õigust kõnelda demokraatiast ega sõnavabadusest, sest

Teistes sotsiaalsetes mäludes pigem kasvab refleksiivne nostalgia hilise sotsialismi perioodi suhtes ning erinevate kultuurimälu väljenduste kaudu (teatrietendused, aga ka ilukirjandus) kujuneb nõukogude ajast katkestuse diskursuse kõrvale teisi mõistmisviise (Jõesalu, Kõresaar *ilmumas*).

Kokkuvõtte asemel: kuidas luua tarvitamiskõlblikku (avalikku) minevikku oma (privaatselt) minevikust?

Mitmete Kesk- ja Ida-Euroopa riikide mälu poliitikat on siiani kujundanud kogemus sotsialistlikust riigikorraldusest. Eestis ja teistes Balti riikides oli nõukogude argielu reaalsuseks 50 aasta jooksul, vormides nii mitmete põlvkondade elukorraldust. Nõukogude ja eriti hilise nõukogude aja mäletamine on mälu kohana pideva muutumise ja taasesitamise objekt.

Igasugune mälutöö vajab distantsi, William Pennebaker on viidanud 20–30 aastale kui mälutüklile, pärast mida konkreetne minevikusündmus vaatluse alla võetakse (Pennebaker, vt Igartua, Paez 1999). Nõukogude traumaatilise minevikuga – 1940–1950. aastatega, on Eesti mälutöös tegeletud alates 1980. aastate lõpust. „Hilise sotsialismi minevikuga” tegelemine on Eestis nii avalikus diskursuses kui omaeluloolistes jutustustes mälutöö teemaks saanud enne 20 aasta möödumist nõukogude aja lõpust. Võib-olla võime siin näha seost Euroopa kultuuriruumi „jõudmisega” mäluuumi ajastusse, kuhu asetub ka Eestis tehtav mälutöö nõukogude minevikuga?

Nagu iga minevikulise sündmuse meenutamise puhul, vajab isikliku nõukogude möödanikuga tegelemine meenutamisraame. Üheks meenutamisraamide loojaks ühiskonnas on ka presidentide kõned. Presidendid loovad tarvitamiskõlblikku minevikku laiema auditooriumi jaoks, kasutades selle protsessi juures oma ajaloolist kogemust. Presidendikõned on üks sotsiaalse mälu tüüpe ja neis kõnedes kasutatakse ühiskonnas olemasolevaid narratiive. Olles analüüsinud kolme erineva presidendi kõnesid ajaperioodil 1992–2010, võime öelda, et nõukogude perioodist kõnelemisel on Eestis skemaatiliseks narratiivseks mustriks saanud vastupanu ning katkestuse narratiiv. Presidentide kõnedes on olemas teatav stabiilsus – katkestuse narratiivi näol, kuid ka dünaamika, mis puudutab käsitletavaid aspekte nõukogude minevikust ning mineviku tähendusest kaasajas. Me võime neid erinevusi tõlgendada lähtuvalt presidentide ajaloolisest kogemusest. Lennart Meril tulenevalt tema enda represseeritu minevikust oli tähelepanu enam kannatustel ja repressioonidel, just 1940.–1950. aastate sündmustel. Kesk- ja Ida-Euroopa mälu poliitikale omaselt on tema kõnedes olemas ka koht ohvri narratiivile (seotuna reetmisnarratiiviga). Rüütel laiendab vastupanu diskursust, haarates sinna nii ennast kui oma võitluskaaslasti hilise sotsialismi aegadest. Tema seisukohad „totaalsest vastupanust” – nõukogude nomenklatuuri ametnikud töötasid tegelikult süsteemi vastu – tekitasid ühiskonnas laiemat diskussiooni nõukogude perioodi pärandi üle. Samal ajal, 21. sajandi alguses, olid ühiskonnas kõlapinda leidmas ka teised sotsiaalsed mälad nõukogude, eriti hilisest nõukogude perioodist, kuid domineerima

nad ei elanud Läänes. <http://president.ee/et/meediakajastus/intervjuud/3237-qpresident-ilves-motteid-euroopast-ja-ameerikastq-korjaamo/index.html>, viimati külastatud 3.3.2012.

nad ühiskonnas veel ei hakanud. Erinevalt Rüütlist ja Merist, kelle jaoks Eesti rahvas on „ohver” maailmapoliitilistes mängudes, näeb Ilves iseseisvuse kaotamisel süüd ka eestlastel endil (demokraatia kadumine). Ilves laiendab katkestuse diskursust uuesti tervele nõukogude ajale ning Mälu Instituudi loomisega püüab ta eestlasi panna vaatama ka enda tegutsemisele hilisel nõukogude perioodil. Nõukogude perioodi argieluline kogemus Ilvesel puudub ning seega ei saa ka tema kõnedes argielulisele aspektile viiteid esineda. Nõukogude minevik ei ole Ilvesel enam rahvuspüha kõnede keskmes, kuid minevikuga tegelevates kõnedes leiab see jätkuvalt käsitlemist. Sellega võime esitada ka küsimuse – kas nõukogude perioodile tähtsuse andmine on mälu poliitikas juba sedavõrd kristalliseerunud, et sel on aeg liikuda mälu poliitika keskusest perifeeriasse?

Allikad

- Der Bundespräsident. – <http://www.bundespraesident.de>.
- Eesti Mälu Instituut. Estonian Institute of Historical Memory. – <http://www.mnemosyne.ee/>, viimati külastatud 2.3.2012.
- Eesti Vabariigi President 1992–2001. – <http://vp1992-2001.vpk.ee/>. [President Lennart Meri lehekül]g]
- Eesti Vabariigi President 2001–2006. – <http://vp2001-2006.vpk.ee/et/>. [President Arnold Rüüti lehekül]g]
- Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. – <http://www.historycommission.ee>, viimati külastatud 2.3.2012.
- Kõned. Riigipea poolt Eestis, välismaal peetud kõnede täistekstid. – <http://www.president.ee/et/ametitegevus/koned/index.html>.
- President. – <http://www.president.ee/et/>. [Toomas Hendrik Ilves, ametisoleva presidendi lehekül]g]
- TNS EMOR. – <http://www.emor.ee/>, viimati külastatud 2.9.2009.
- Turu-uuringud, tarbijauuringud. – <http://www.turu-uuringute.ee>, viimati külastatud 2.9.2009.

Kirjandus

- Allik, Jaak 2007. Põlvili või püsti? – *Sirp*, 10. august.
- Boym, Svetlana 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Brüggemann, Karsten 2006. „Wir brauchen viele Geschichten“. Estland und seine Geschichte auf dem Weg nach Europa. – Helmut Altrichter (Hrsg.). *GegenErinnerung. Geschichte als politisches Argument im Transformationsprozeß Ost-, Ostmittel- und Südosteuropas. Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien* 61. München: Oldenbourg, 27–50.
- Brüggemann, Karsten 2008. Denkmäler des Grolls: Estland und die Kriege des 20. Jahrhunderts. – *Geschichtspolitik und Gegenerinnerung Krieg, Gewalt und Trauma im Osten Europas. Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens*. Jg. 58, H. 6: 129–146.
- Brüggemann, Karsten; Andres Kasekamp 2008. The Politics of History and the „War of Monuments“ in Estonia. – *Nationalities Papers*. Vol. 36, No. 3: 425–448.
- Ciobanu, Monica 2009. Criminalising the Past and Reconstructing Collective Memory: The Romanian Truth Commission. – *Europe-Asia Studies*. Vol. 61, No. 2: 313–336.
- Fingerroos, Outi 2006. The Karelia of Memories – Utopia of Place. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore*. Vol. 33: 95–108.
- Fogu, Claudio; Wulf Kansteiner 2006. The Politics of Memory and the Poetics of History. – Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner, Claudio Fogu (eds.). *The Politics of Memory in Post-War Europe*. Durham: Duke University Press, 284–310.
- Grünberg, Kristi 2008. Andrus Kivirähki / Taago Tubina lavastus „Helesinine vagun“ (2003) – sissevaade vene multikate põlvkonna hinge? – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* LI. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 13–46.
- Grünberg, Kristi 2009. Remembering the Soviet Past in Estonia. The Case of the Nostalgic Comedy „The Light Blue Wagon“. – *Atslõgvärdi / Keywords* 1: 7–22. http://www.satori.lv/projekti/keywords/Kristi_Grunberg.pdf, viimati külastatud 15.6.2012.

- Hiio, Toomas; Meelis Maripuu; Indrek Paavle (toim) 2006. *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity*. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes against Humanity.
- Hofmann, Birgit 2007. „Don't talk to communists": The Instrumentalisation of the Communist Past in the Czech Republic's Political Crises in 2005/ 2006', ettekanne 2nd Changing Europe Summer School (Research Centre for East European Studies at the University of Bremen). – http://www.changing-europe.org/download/Summer_School_2007/Hofmann.pdf, viimati külastatud 15.6.2012.
- Igartua, Juanjo; Paez, Dario 1999. Art and Remembering Traumatic Collective Events: The Case of the Spanish Civil War. – James W. Pennebaker, Dario Paez, Bernard Rimé (eds.). *Collective Memory of Political Events. Social Psychological Perspectives*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 79–101.
- Ilves, Toomas Hendrik 2006a. Ja pärg on pärg. – *Sirp*. 17. veebruar. (avaldatud ka Ilves, Toomas Hendrik *Eesti jõudmine: kõned ja kirjutised aastaist 1986–2006*, Tallinn: Varrak, 2006.)
- Ilves, Toomas Hendrik 2006b. Kujutledes Eestit. – Toomas Hendrik Ilves. *Eesti jõudmine: kõned ja kirjutised aastaist 1986–2006*. Tallinn: Varrak, 8–10.
- Ilves, Toomas Hendrik 2006c. Vergangenhheitsbewältigung?! – *Eesti Ekspress*. 23. veebruar.
- Ilves, Toomas Hendrik 2011. *Suurem Eesti. Valik presidendikõnesid ja -kirjutisi 2006–2011*. Tallinn: Varrak.
- Jaago, Tiiu; Ene Kõresaar 2008. Complementarity of Sources in Studying Adaptation: An Oral History Viewpoint. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore*. Vol. 39: 17–38.
- Jõesalu, Kirsti 2004. Das informelle Kollektiv in Behörden der Estnischen SSR. Praktiken und Strategien in einem sozialen Netz. – Klaus Roth (Hg.). *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen zum Arbeitswelt im östlichen Europa. Freiburger Sozialanthropologische Studien 1*. Münster: LITVerlag, 129–145.
- Jõesalu, Kirsti 2009. Erfahrungen und Darstellungen – das sowjetische Alltagsleben in der estnischen Erinnerungskultur. – Julia Obertreis, Anke Stephan (Hg.). *Erinnerungen nach der Wende. Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften. Remembering after the Fall of Communism. Oral History and (Post-)Socialist Societies*. Essen: Klartext, 329–343.
- Jõesalu, Kirsti 2010. The Meaning of „Late Socialism": Analyzing Estonians' Post-Communist Memory Culture. – *Asia Europe Journal*. Vol. 8, No. 3: 293–303.
- Jõesalu, Kirsti; Ene Kõresaar (ilmumas). Continuity or Discontinuity: On the Dynamics of Remembering 'Mature Socialism' in Estonian Post-Soviet Memory Culture. – *Journal of Baltic Studies. Special Issue. Temporality, Identity and Change: Ethnographic Insights into Estonian Fieldsites*, ed. by Aet Annist.
- Jõesalu, Kirsti; Raili Nugin (ilmumas). Reproducing Identity Through Remembering: Cultural Texts on the Late Soviet Time. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore. Special Issue*, ed. by Art Leete.
- Karjahärm, Toomas; Väino Sirk 2007. *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987*. [Tallinn]: Argo.
- Kharkhordin, Oleg 1999. *The Collective and The Individual in Russia: A Study of Practices*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Kiss, Csilla 2009. Transitional Justice. The (Re)Construction of Post-Communist Memory. – Ene Kõresaar, Epp Lauk, Kristin Kuutma (eds.). *The Burden of Remembering: Recollections and Representations of the Twentieth Century. Studia Historica 77*. Helsinki: Finnish Literature Society, 119–138.
- Koch, Tuuli 2010. Rahvas ootab presidendilt enamat. – *Postimees*, 8. detsember.
- Kook, Urmet 2000. *Arvamusliidrite representatsioon Eesti Päevalehes ja Postimehes*. Tartu Ülikool: Ajakirjanduse ja Kommunikatsiooni Instituut.

- Kook, Urmet 2006. Arnold Rützel: Riigikogu peab hoiduma Iraagi küsimuses populismist. – *Eesti Päevaleht*. 31. august.
- Kross, Jaan 1998. *Paigallend*. Ullo Paeranna romaan. Tallinn: Virgela.
- Kõresaar, Ene 2004. Towards a Social Memory of Work. Politics and Being a Good Teacher in Soviet Teachers' Biographies'. – Klaus Roth (Hg.). *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen der Arbeitswelt im östlichen Europa. Freiburger Sozialanthropologische Studien* 1. Münster: LIT Verlag, 291–310.
- Kõresaar, Ene 2005. *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. *Eesti Rahva Muuseumi Sari* 6. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Kõresaar, Ene 2008. Nostalgia ja selle puudumine eestlaste mälukultuuris. Eluloouuri ja vaatepunkt. – *Keel ja Kirjandus* 10: 760–773.
- Kõresaar, Ene; Kristin Kuutma, Epp Lauk 2009. The Twentieth Century as a Realm of Memory. – Ene Kõresaar, Epp Lauk, Kristin Kuutma (eds.). *The Burden of Remembering: Recollections and Representations of the Twentieth Century. Studia Historica* 77. Helsinki: Finnish Literature Society, 9–34.
- Laanes, Eneken 2009. *Lepitamatud dialoogid: subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Lauristin, Marju; Peeter Vihalemm, Karl-Erik Rosengren, Lennart Weibull (eds.) 1997. *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu University Press.
- Meri, Lennart 2001. *Riigimured*. Tartu: Ilmamaa.
- Meri, Lennart 2005 [1996]. *Presidendikõned*. Tartu: Ilmamaa.
- Meri, Lennart 2007. *Poliitiline testament*. Tartu: Ilmamaa.
- Misztal, Barbara A. 2003. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead; Philadelphia, PA: Open University Press.
- Nora, Pierre 1989. Between Memory and History: Les Liens de Mémoire. – *Representations* 26: 7–24.
- Olick, Jeffrey K. 2007. *The Politics of Regret. On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge.
- Osteuropa* 2008 = *Geschichtspolitik und Gegerinnerung. Krieg, Gewalt und Trauma im Osten Europas. Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens*. 2008. Jg. 58, H. 6.
- Paju, Imbi 2007. *Tõrjutud mälestused*. [Tallinn]: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Peltonen, Ulla-Maija 2009. Memories and Silences. On the Narrative of an Ingrian Gulag Survivor. – Nanci Adler, Selma Leydesdorff, Mary Chamberlain, Leyla Neyzi (eds.). *Memories of Mass Repression. Narrating Life Stories in the Aftermath of Atrocity*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 61–79.
- Pettai, Vello 2007. The Construction of State Identity and its Legacies. Legal Restorationism in Estonia. – *Ab Imperio*. Vol. 3: 403–426.
- Reinvelt, Riina 2002. *Ingeri elud ja lood. Kultuurialalüütiline eluloouurimus*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Reisberg, Urmas 2007. Nõukogude aja representatsioon Eesti Päevalehes ja Postimehes septembris 2006. 4+2 ajakirjanduse õppekava bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli Sotsiaalteaduskond.
- Saul, Bruno 2006. *Meie aeg*. Tallinn: Maalehe Raamat.
- Skultans, Vieda 2001. Arguing with the KGB Archives. Archival and Narrative Memory in Post-Soviet Latvia. – *Etnos*. Vol. 66, No. 3: 320–343.
- Smith, David J. 2008. „Woe from Stones”: Commemoration, Identity Politics and Estonia's „War of Monuments.” – *Journal of Baltic Studies*. Vol. 39, No. 4: 419–430.

- Tamm, Marek 2007. Eestlaste suur vabadusvõitlus. Järjepidevus ja kordumine Eesti ajaloomälus. – *Riigikogu Toimetised* 16: 9–19.
- Tamm, Marek; Pille Petersoo (koost) 2008. *Monumentaalne konflikt. Mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis*. Tallinn: Varrak.
- De Thomas, Joseph M. 2002. Eesti vaikib holokaustist. – *Eesti Päevaleht*, 28. mai.
- Undusk, Jaan 1997. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel - Jakobson - Hurt. – *Keel ja Kirjandus* 11; 12: 721–734; 797–811.
- Veidemann, Rein 2005. Valusate mälestuste pantvangid. – *Postimees*, 2. november.
- Veidemann, Rein 2007. Kuidas kanoniseerida mälu? – *Postimees*, 23. august.
- Veidemann, Rein 2011. Kõnekirjutaja. – *Looming* 10. http://www.looming.ee/?archive_mode=article&articleid=758, viimati külastatud 20.6.2012.
- Wertsch, James V. 2002. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Wilson, Janelle L. 2005. *Nostalgia. Sanctuary of Meaning*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Wulf, Meike 2007. The Struggle for Official Recognition of ‘Displaced’ Group Memories in Post-Soviet Estonia. – Michal Kopeček (ed.). *Past in the Making. Recent History Revisions and Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest; New York: CEU Press.
- Wulf, Meike; Pertti Grönholm 2010. Generating Meaning across Generations: The Role of Historians in the Codification of History in Soviet and Post-Soviet Estonia. – *Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship*. (Special Issue.) *Journal of Baltic Studies*. Vol. 41, No. 3: 351–382.
- Yurchak, Alexei 2005. *Everything Was Forever, Until It Was No More. The Last Soviet Generation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kirsti Jõesalu, MA, Tartu Ülikooli etnoloogia osakonna teadur. Tema doktoritöö käsitleb „hilise sotsialismi“ aja meenutamiseviise Eestis. Tema peamised uurimisteed puudutavad kultuurilist ja sotsiaalset mälu, nõukogude argielu ja suulist ajalugu. Ta on avaldanud artikleid erinevates ajakirjades. Varem on ilmunud artikkel ERMi aastaraamatus nr 49.

Summary: Estonian Post-Soviet Memory Work: Soviet Past in the Speeches of Estonian Presidents

Kirsti Jõesalu

The article sets out to analyse how meaning is assigned to one period of history – the Soviet past – in the post-Soviet society. The focus of the study is on the post-Soviet memory work dynamics in the 1990s and in the first decade of the 21st century in Estonia. Under closer examination is on particular commemorative activity, namely, the speeches of the presidents of the Republic of Estonia. The speeches of the three presidents of the re-independent Estonia – Lennart Meri, Arnold Rüütel and Toomas Hendrik Ilves – are analysed. The analysis aims to connect the institutional meaning attributed to the past with the presidents' personal experience of the Soviet past. The majority of the speeches in the selected data set have been held on the Estonian Independence Day celebrations, but other speeches particularly dealing with memory work have also been included. The speeches of presidents are not isolated phenomena, but the texts are connected with all other expressions of social memory in the society. The latter also involves life writing, which has been very popular in the post-Soviet Estonia, as well as the expressions of cultural memory in general.

The analysis shows that two types of discourse emerge in the speeches held in the period of 1992–2010 reflecting the Soviet era – the discourse of 'rupture' and the related 'resistance'. Regarding the high totalitarianism, presidents' speeches and popular autobiographies coincide in their reflections of memory, both highlighting the experience of 'rupture'. Since the end of 1990s, however, differences start to emerge in the public and private memory discourse concerning the 'late socialist' era: in the speeches the discourse of 'rupture' is still prevailing, but in other memories the Soviet past is seen in more complex way.

Резюме: Работа по сохранению памяти в постсоветской Эстонии: советское прошлое в речах президентов

Кирсти Йыесалу

В статье рассматривается определение значения одного периода истории – советского прошлого в постсоветском обществе. Здесь анализируется постсоветская динамика работы по сохранению памяти в 1990-х годах и первом десятилетии XXI века в Эстонии. Более подробно рассмотрен один из конкретных видов деятельности по сохранению воспоминаний – речи президентов Эстонской Республики. При анализе речей сделана попытка объединить значение, которое придается прошлому институционально с личным опытом президентов с советского периода. Выбранными речами в основном являются речи выступлений на годовщинах республики, а также и речи, которые конкретно занимаются работой по сохранению памяти. Рассматриваются тексты трех президентов: Леннарта Мери, Арнольда Рюйтеля и Тоомаса Хендрика Ильвеса. Речи президентов не являются отдельно стоящими в обществе явлениями, а связаны с другими выражениями социальной памяти, под которым в статье подразумеваются как очень популярные в постсоветской Эстонии автобиографии, так и выражения культурной памяти.

В статье показано, что основным дискурсом в речах, произнесенных в 1992–2010 гг. является по отношению к советскому времени дискурс ‘прерывания’ и связанный с ним дискурс ‘сопротивления’.

При воспоминании о периоде пика тоталитаризма речи президентов совпадают с популярными автобиографиями, но в случае «позднего социализма», начиная с конца 1990-х годов возникает противоречие между публичным и приватным дискурсом.